

Anaforická funkce výrazu *ten* v gramatikalizační perspektivě¹

Magdalena Zíková

ABSTRACT:

Anaphoric function of the demonstrative *ten* in grammaticalization perspective. In the paper, the anaphoric use of the demonstrative *ten* in spoken narrative discourse is examined. Two questions are of main concern to the study: (i) frequency and contextual distribution of the demonstrative, and (ii) grammaticalization potential of the demonstrative in anaphoric function. Concerning (i), all nominal phrases containing the demonstrative *ten* (determined NPs; 230 in total) are contrasted with their non-determined lexical counterparts, i.e. those not containing the demonstrative (bare NPs; 400 in total). Each item is then inspected in terms of a set of linguistic parameters. It turns out that determined NPs dominate over the bare NPs in the data — speakers use them in more than 60 % of repeated mentions. The most decisive factors are animacy of the referent and sentence perspective (theme — rheme structure). In this way, two functions are identified in the anaphoric use: (i) contextualizing, and (ii) strongly demonstrative, none of which seems to be a plausible source of potential grammaticalization of the demonstrative into a definite article.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

demonstrativum *ten*, anaforická funkce, narativní diskurs, gramatikalizace, aktuální členění demonstrative *ten*, anaphoric use, narrative discourse, grammaticalization, theme–rheme structure

Předkládaná studie se zabývá tématem gramatikalizace demonstrativa² *ten* v češtině, přesněji jeho gramatikalizačním potenciálem v jedné konkrétní, a to anaforické funkci (kterou plní při odkazování k referentům, které byly v daném diskursu již jednou zmíněny). Vlastním cílem příspěvku je na konkrétním materiálu ohledat možnosti, které anaforické odkazování v rámci mluvených projevů skýtá pro gramatikalizaci demonstrativa ve člen. Čeština se při hledání odpovědi na tuto víceméně teoretickou otázku zdá být velmi vhodným kandidátem právě proto, že kategoriální status demonstrativa *ten* je dlouhodobě nejasný a jeho postavení v anaforické funkci je podle dostupných popisů poměrně silné (Křížková, 1971; Adamec, 1983; Štícha, 1999; Nědolužko, 2004).

„DEMONSTRATIVUM“ *TEN*?

Zda je demonstrativum *ten* skutečně (stále ještě) demonstrativem, je v české, ale i v zahraniční lingvistice otázkou dlouhodobě diskutovanou (Mathesius, 1926; Berger, 1993; Heine & Kuteva, 2006). Jisté je, že demonstrativum *ten* se v řadě ohledů

1 Tato studie je součástí širšího výzkumu realizovaného v rámci disertační práce Zíková (2017).

2 Pro nejasný status tohoto výrazu užívám v článku kromě úvodních pasáží a pasáží věnovaných obecnějším úvahám o gramatikalizačním procesu označení „výraz *ten*“.

standardním demonstrativům vymyká: (i) vyznačuje se značně oslabenou deixí, tj. schopností prostředkovat informaci o vzdálenosti k referovanému předmětu (na rozdíl od standardních distančních demonstrativ typu *tenhle, tamten*); (ii) v obecném užití je výrazně frekventovanější, než standardní demonstrativa bývají; (iii) objevuje se ve spojeních, v nichž demonstrativa obvykle nevystupují a která jsou naopak charakteristická pro určité členy (např. se superlativy (1), v rámci tzv. asociační anafory (2), případně generické reference (3)); (iv) v anaforickém a situačním odkazování je jeho užití na rozdíl od většiny ostatních slovanských jazyků dokonce v řadě případů závazné (4a,b) — ostatně právě tak, jako jsou v těchto kontextech obligatorní určité členy v jazycích, které jimi disponují.

- (1) *je to pro něj to nejlepší místo* (Souček, 2011, s. 69)
- (2) *a utíká na to nádraží, vypadá to celou dobu, že potřebuje stihnout ten vlak*³
[RRZ2oB]⁴
- (3) *ale to přesně vychází z toho stereotypu, že [...] prostě že ta ženská má jako ty děti*
[korpus Porod]
- (4) a. **Pust' nůž!*
b. **Byl jednou jeden král a král měl tři dcery.*

Přestože má domácí, respektive bohemistický lingvistický popis demonstrativa *ten* co nabídnout, a to nejen v oblasti klasifikace funkcí, které toto demonstrativum v češtině plní (Křížková, 1971; Adamec, 1983; Štícha, 1999), ale i v obecnějším gramatikalizačním rámci (Trovesi, 2002; Nědolužko, 2004), žádná z dosavadních prací nepřinesla skutečně systematický popis způsobu, jakým výraz *ten* funguje v rámci uceleného mluveného diskurzu. Jednotlivé studie jsou věnovány dílčím aspektům jeho užití, většina z nich postupuje dokumentací a prezentací jednotlivých typů standardních či méně standardních užití v omezeném větném kontextu a pouze část z nich se opírá o mluvený korpus dat (Trovesi, 2002; Nědolužko, 2004; Kresin, 2008). Analýza výrazu *ten* v komplexních vazbách mluveného diskursu každopádně v českém prostředí chybí.

ANAFORICKÉ ODKAZOVÁNÍ JAKO ZDROJOVÁ DOMÉNA URČITÝCH ČLENŮ

O tom, že určité členy se vyvíjejí drtivou převahou z demonstrativ, není v obecné gramatikalizační literatuře pochyb (Greenberg, 1978; Heine & Kuteva, 2002; de Mulder

- 3 *Vlak* je ve vyprávění zmíněn poprvé. Užití výrazu *ten* zaštiťuje předchozí výskyt výrazu *nádraží*, který náleží do téhož sémanticko-zkušenostního rámce.
- 4 Doklady značené kódem této struktury pocházejí z vlastního korpusu dat *Bankovka — Lev — Zlodějka*. Struktura kódu: první písmeno = iniciála křestního jména; druhé písmeno = iniciála příjmení; třetí písmeno = žena (A) / muž (Z); číslice = věk; B = Bankovka, L = Lev a Z = Zlodějka.

& Carlier, 2011). Mnohem zajímavější a současně kontroverznější je nicméně otázka po zdrojovém kontextu celého procesu, konkrétně: ze kterého užití demonstrativ se určité členy nejspíše rodí?

Pro lepší představu o různých možnostech vývoje demonstrativ ve členy bude užitečné nejprve konfrontovat typické funkční okruhy demonstrativ s typickými funkčními okruhy určitých členů. Demonstrativa se běžně uplatňují při čtyřech typech odkazování (Himmelman, 1996, 1997; Diessel, 1999): (i) situačním, (ii) anaforickém, (iii) diskursně-deiktickém (tj. při odkazování k propozici; v české literatuře řazeno většinou pod anaforu) a (iv) připomínacím (odkazování k *soukromě* sdílené znalosti, tj. znalosti sdílené mluvčím a posluchačem, nikoli širším společenstvím), viz (5). Klíčovým rysem reference demonstrativ je přitom *pragmatická* určitost, tj. identifikace určitosti referentu na základě pragmatických (nikoli sémantických) vodítek.

- (5) *I couldn't sleep last night. That dog (next door) kept me awake...* (Gundel et al., 1993, s. 278)

Určité členy sdílejí s demonstrativy dva typy kontextů: situační a anaforický (v obou jsou ovšem na rozdíl od demonstrativ při určitosti referentu závazné), zároveň však přesahují do kontextů, které jsou demonstrativům běžně nedostupné: (i) odkazování ke všeobecně sdílené znalosti (odkazování abstraktně-situační), viz (6), (ii) odkazování k sémanticky jedinečným entitám (7), (iii) užití v asociační anafoře (8), (iv) generická reference (9). Tyto kontexty jsou přitom pro určité členy definiční.

- (6) *I heard the prime minister behaved outrageously again today.* (Lyons, 1999, s. 3)

- (7) *The moon was very bright last night.* (Lyons, 1999, s. 4)

- (8) *I have to fix my computer: there is some problem with the hard disk.* (Dahl, 2015, s. 31)

- (9) *The Swiss consume a lot of chocolate.* (Lyons, 1999, s. 181)

Ačkoli v prvních dvou okruzích — situačním a anaforickém — je užití určitých členů rovněž závislé na určitosti pragmatické, v definičních kontextech jsou členy aplikovány na základě určitosti *sémantické*, tj. na základě obecných, už ustálených interpretačních schémat. K plnému popisu gramatikalizace demonstrativ ve členy je tedy třeba vysvětlit nejenom to, za jakých okolností se demonstrativa upevňují v kontextech, které se členy sdílejí, ale i to, jak dochází k průniku demonstrativ do kontextů pro ně doposud nepřístupných, konkrétně do těch, které jsou založeny na sémantické určitosti.

Podle řady lingvistů je doménou, kde dochází k prvotnímu nárůstu užití demonstrativa a odkud se pak demonstrativum dále šíří do definičních kontextů určitého členu, právě odkazování anaforické (Christophersen, 1939; Givón, 2001; Dahl, 2015). Podle této představy mluvčí primárně nadužívají demonstrativa k signalizaci toho, že aktuálně zmiňovaný referent je týž, který už se v diskursu jednou objevil, a je tedy

pro posluchače diskursně identifikovatelný. Nepřekvapuje přitom, že referent, ke kterému demonstrativum v prvních fázích gramatikalizačního procesu odkazuje, je referent diskursně prominentní — patří k hlavním protagonistům diskursu a je zmiňován opakovaně. Teprve postupně proniká demonstrativum i k diskursně okrajovým referentům.

Anaforická hypotéza nicméně zdaleka není neproblematická: (i) nevysvětluje, jak je možné, že tam, kde je konkrétní historický proces proměny demonstrativa ve člen doložen (např. v angličtině), se určité členy vyvíjejí z původně distálních tvarů (*that*), nikoli z proximálních (*this*), přestože v anaforickém odkazování fungují běžně oba druhy demonstrativ (Himmelman, 1996, 1997); (ii) objem anaforického odkazování na celkovém užití určitého členu je podle řady studií relativně malý, mnohem větší podíl (cca 50 %) tvoří odkazování k prvně zmíněným referentům (Fraurud, 1990; Poesio & Viera, 1998); (iii) „čisté“ anaforické odkazování je navíc obtížně uchopitelné, v reálných podmínkách je často neoddelitelné od odkazování mimodiskursního — k (privátně či sociálně) sdíleným znalostem; (iv) jestliže je určitý člen definován užitím v kontextech, jako je všeobecně sdílená znalost, asociační anafora atd. — tedy fakticky při prvních zmínkách referentů v diskursu, pak anaforická hypotéza není fakticky schopna popsat, jak k tomuto průniku demonstrativa k prvním zmínkám dochází. Anaforická hypotéza v zásadě pouze vysvětluje nárůst značení v opakovaných, tj. anaforických zmínkách.

V každém případě má anaforická hypotéza stále řadu zastánců a své postavení dominantního scénáře nepřepouští konkurenčním návrhům snadno (Harris, 1978; Givón, 2001; Dahl, 2015). Z mého hlediska je přitom podstatné, že její kritika je z drtivé většiny vedena negativně, poukazem na funkce *jiné než anaforické* (zejména připomínací a emfatické, případně pragmatické), které jsou podle jejich autorů z hlediska gramatikalizačního vývoje demonstrativa nosnější (Epstein, 1993; Carlier & de Mulder, 2010; de Mulder & Carlier, 2011). Přístup, který by se soustředil na podrobnou analýzu právě funkce anaforické a různých aspektů toho, jak při anafoře demonstrativum funguje a vůbec *může* fungovat, je naopak uplatňován velmi spíše, respektive prakticky neexistuje (ovšem viz částečně Himmelman, 1997; Laurý, 1997). Anaforické odkazování přitom není jedolitě a lze předpokládat, že v jeho rámci se bude profilovat více charakteristických vzorců. Je přitom otázka, zda některý z nich představuje plauzibilní zdrojové užití určitých členů.

METODOLOGIE

Zatímco teoretický rámec mého přístupu je dán především perspektivou gramatikalizační, metodologicky se opírám o výzkum diskursní anafory zaměřený na postížení gramatických faktorů, které řídí distribuci referenčních prostředků v souvislém diskursu (Givón, 1983; Ariel, 1988; Gundel et al., 1993). Právě diskursní anafora vyniká propracovanou metodologií a nabízí řešení řady tradičních nedostatků většiny existujících studií na téma gramatikalizace demonstrativ v určité členy. Především zkoumá referenční prostředky v jejich interakci, nikoli každý z prostředků zvlášť; dále začleňuje prostředky určitosti (demonstrativa a určité členy) do širšího, nadvět-

ného rámce diskursu (tj. neomezuje se pouze na mapování reference v rámci jedné či dvou vět). A konečně studie, které k tématu diskursní anafory vznikají, vesměs čerpají z reálných dat, ať už jimi jsou psané texty, mluvené narativy, nebo konverzační data (Givón, 1983).

CÍLE VÝZKUMU

Ve svém výzkumu jsem se zaměřila na podrobné zmapování principů anaforického odkazování prostřednictvím výrazu *ten* a vyhodnocení jeho gramatikalizačních možností. Usilovala jsem přitom o takový druh analýzy, který by systematicky zohledňoval váhu jednotlivých faktorů při užití tohoto výrazu v kontrastu s výrazy alternativními za pokud možno vyrovnaných podmínek. Soustředila jsem se tedy primárně na všechny opakované zmínky referentů, při kterých mluvčí užili výraz *ten* (*ten kluk*), a systematicky je porovnávala s těmi, při kterých výraz *ten* neužili. Z možností, které zbývají, jsem přitom svou pozornost omezila pouze na pojmenování lexikální, nikoli výrazy pronominální, které se uplatňují za odlišných podmínek (*kluk*, nikoli např. *on*). Vycházela jsem přitom z (v literatuře běžně traktovaného) předpokladu, že při opakovaných odkazech k témuž referentu je tento referent už pro posluchače spolehlivě identifikovatelný. V jazycích, které disponují určitým členem, je pak příslušná lexikálně ztvárněná jmenná fráze běžně provázena určitým členem. Naopak v jazycích bez členu je takový referent pojímán pouze jako pragmaticky určitý, jeho určitost není explicitně značena. Demonstrativa se v těchto případech uplatňují jen tehdy, je-li třeba referent za určitým účelem zvláště zdůraznit – typicky se tak děje při druhých zmínkách (význačných) referentů, k nimž je třeba připoutat posluchačovu pozornost (Diessel, 1999). V ostatních případech je značení pomocí demonstrativ v zásadě redundantní.

Existují tedy dvě testovatelné možnosti: pokud se výraz *ten* chová (stále ještě) jako typické demonstrativum, v opakovaných zmínkách by měl být jeho výskyt omezený, odkazování k příslušným referentům v takovém případě zajišťují korespondující lexikální fráze bez *ten*. Naopak pokud výraz *ten* typickým demonstrativem (už) není, bude v opakovaných zmínkách vystupovat častěji a prosazovat se zde jako explicitní prostředek značení určitosti, a to na úkor korespondujících lexikálních frází bez *ten*.

Kromě absolutní frekvence užití výrazu *ten* v diagnostickém kontextu opakovaných zmínek bylo mým cílem zároveň podrobnější postižení zákonitostí, které jeho užití řídí. Formulovala jsem tedy následující výzkumné otázky:

- (i) *Nakolik je výraz ten v anaforickém odkazování rozšířený?*
- (ii) *Které faktory především určují jeho užití, resp. ve kterých (anaforických) kontextech je nejsilněji etablován?*
- (iii) *Je anaforické odkazování plauzibilním gramatikalizačním zdrojem určitých členů?*

MATERIÁL

K otázce gramatikalizace lze přistoupit řadou způsobů. Vzhledem k tomu, že mým cílem bylo ohledat obecné gramatikalizační možnosti určitého výrazu, zvolila jsem materiál synchronní. Progresivní jazykové tendence se přitom přirozeně projevují silněji v modu mluveném než v psaném, soustředila jsem se proto na mluvená data. Žádný z již existujících mluvených korpusů přitom nevyhovoval plně mým potřebám, které vyžadovaly korpus (i) lehce prohledávatelný v celé šíři referenčních vazeb (nikoli pouze v omezeném kontextu), (ii) s převahou (pokud možno jednoznačně vyhodnotitelné) anaforické reference a (iii) snadno segmentovatelný na vyšší řečové/jazykové jednotky (klauze, intonační úseky atd.). Vytvořila jsem proto vlastní korpus mluvených projevů, který se opíral o převyprávěné verze tří němých videopříběhů, a to v podání 15 mluvčích. Celkem jsem tedy pracovala se 45 narativy (každý cca 1–3 minuty dlouhý) o celkové délce 75 minut. Každý příběh je narativně jednoduchý, soustředěn je kolem jedné, maximálně dvou centrálních postav a jednoho centrálního konfliktu.

Skupinu 15 mluvčích tvořilo 8 žen a 7 mužů ve věku mezi 18 a 27 lety. Až na jednu, nejmladší mluvčí byli všichni v době nahrávání vysokoškolskými studenty, převahou filologických oborů. Skupina zahrnuje mluvčí z různých oblastí Čech i Moravy.⁵

Na závěr si dovoluji ještě metodologickou poznámku: volba narativů může ve světle mého zájmu o „reálné“ fungování demonstrativa v mluveném projevu působit na první pohled překvapivě. Referované verze konstruovaných příběhů jsou přece jen stále relativně vzdálené tomu, jak spolu v běžné komunikaci obvykle hovoříme, a představují v jistém smyslu právě jeden z typů uměle konstruovaných diskursních tvarů. Narativy mají ovšem řadu výhod, které se pro proveditelnost analýzy ukázaly jako rozhodující: (i) většina dosavadních gramatikalizačních analýz se (pochopitelně) opírá právě o narativní diskurs — hrdinské národní příběhy, legendy či osobní narativy (Epstein, 1993; Laurý, 1997), volba narativního materiálu tak zaručuje srovnatelnost s předchozími studii i srovnatelnost napříč jazyky; (ii) na narativech byla vypracována metodologie diskursní anafory, která zaručuje lehkou aplikovatelnost na srovnatelné typy diskursních žánrů, nikoli už na konverzační data; (iii) narativy (s vyloučením osobního rozměru) se vyznačují „nejčistším“ typem anaforických vztahů — mluvčí odkazuje pouze v rámci ustaveného univerza k entitám, které jsou definovány uvnitř daného diskursu — uměle konstruovaná situace je vyvažována jasným metodologickým benefitem v poměrné jednoznačnosti anaforických vazeb; (iv) v neposlední řadě je narativní diskurs v konkrétním podání mluvčích nepoměrně souvislejší než běžná konverzace, s minimem oprav a nevětných celků. Získané pro-

5 Nahrávání probíhalo vždy v soukromí kanceláře nebo v domácím prostředí, a to prostřednictvím přenosného nahrávacího přístroje. Mluvčí samozřejmě nebyli předem seznámeni s účelem výzkumu, pouze byli na začátku sezení instruováni, aby hovořili přirozeně, jako by mluvili s někým z rodiny nebo z blízkých přátel. Postupně jsem zdůrazňovala, že mě zajímá především „nepsisovné“ vyjadřování, což dále napomohlo ke kvalitě elicitovaných dat. Instrukce jsem podávala verbálně a dbala jsem na to, abych se sama pohybovala v rámci nepsisovného vyjadřování.

jevy se tak ukázaly být překvapivě přímočaře segmentovatelné do elementárních jazykových jednotek (klauzí i komplexních vět), což výrazně usnadnilo proces anotace i vyhodnocení dat (a opět umožnilo srovnatelnost s už existujícími analýzami, převážou založenými právě na segmentaci do klauzí).

ZPRACOVÁNÍ A ANOTACE

Všechny projevy byly (ortograficky) přepsány a segmentovány do klauzí. Dále byly v celém korpusu identifikovány všechny první i opakované zmínky referentů ztvárněné buď jmennou frází bez výrazu *ten* (*kluk; mladá žena; kluk, který s ní předtím seděl na lavičce*), nebo jmennou frází s výrazem *ten* (*ten kluk; ta mladá žena; ten kluk, který s ní předtím seděl na lavičce*).⁶ Každá z frází tedy může být jakkoli rozvitá, pro její příslušnost k jedné či k druhé kategorii je podstatné pouze to, zda obsahuje, nebo neobsahuje výraz *ten*.⁷ V prvním případě hovořím pro efektivitu o tzv. *ten*-frázích (*ten*-N), v druhém případě o N-frázích (N).

Celý korpus byl zpracován v běžném tabulkovém editoru, který se pro potřeby analýzy ukázal jako plně dostačující. Do řádků byly zaneseny jednotlivé fráze v rámci příslušné klauze, do sloupců hodnoty parametrů pro danou frázi (tabulka 1). Pokud klauze obsahovala více než jednu lexikální frázi, byla — podle počtu frází — zkopírována do dalších řádků, tak aby každému řádku odpovídala vždy jedna fráze (obrázek 1).

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
narativ	mluvčí	#klauze	číslo klauze		ref. forma	referent	životnost	synt. funkce	modifikátor	kvantifikátor	pozice	typ klauze	zmín
2	Ban	AHA20	1	1 tak v tomhletoem videu jde takovej seriózně vyhlížející pán po- po ulici	dem-N	video	na	lok			pre	hlavní	
3	Ban	AHA20	1	1 tak v tomhletoem videu jde takovej seriózně vyhlížející pán po- po ulici	N	pán	a	sub	ADI		post	hlavní	
4	Ban	AHA20	1	1 tak v tomhletoem videu jde takovej seriózně vyhlížející pán po- po ulici	N	ulice	na	lok			post	hlavní	
5	Ban	AHA20	2	2 deštník má a kloubouk a @	0pro	pán	a	sub			hlavní		
6	Ban	AHA20	2	2 deštník má a kloubouk a @	N	deštník	na	obj			post	hlavní	
7	Ban	AHA20	2	2 deštník má a kloubouk a @	N	kloubouk	na	obj			post	hlavní	
8	Ban	AHA20	3	3 tak jak kouká po zemi	0pro	pán	a	sub					nn
9	Ban	AHA20	3	3 tak jak kouká po zemi	N	zem	na	lok			post	adverb	
10	Ban	AHA20	4	3 tak n@- spatří pod @ kolem auta @ desetilbrovku	0pro	pán	a	sub					nn
11	Ban	AHA20	4	3 tak n@- spatří pod @ kolem auta @ desetilbrovku	N	kolo	na	lok	G		post	hlavní	
12	Ban	AHA20	4	3 tak n@- spatří pod @ kolem auta @ desetilbrovku	N	auto	na	atr			post	hlavní	
13	Ban	AHA20	4	3 tak n@- spatří pod @ kolem auta @ desetilbrovku	N	desetilbrovka	na	obj			post	hlavní	
14	Ban	AHA20	5	4 myslím	1sg/pl		1sg/pl	z					
15	Ban	AHA20	6	4 že to byla	DEM-neu	desetilbrovka	na	sub			pre	kompl	
16	Ban	AHA20	7	5 tak@ prostě bankovku pod kolem auta	N	bankovka	na	obj			post	hlavní	
17	Ban	AHA20	7	5 tak@ prostě bankovku pod kolem auta	N	kolo	na	lok	G		post	hlavní	
18	Ban	AHA20	7	5 tak@ prostě bankovku pod kolem auta	N	auto	na	atr			post	hlavní	
19	Ban	AHA20	8	6 no tak se chvíli jako- rád by ji teda získal	0pro	pán	a	sub					nn
20	Ban	AHA20	8	6 no tak se chvíli jako- rád by ji teda získal	pro	bankovka	na	obj			pre	hlavní	
21	Ban	AHA20	9	7 tak se chvíli snaží to auto nák jako odtlačit a tak	N	chvíle	na	čas_interval			pre	hlavní	
22	Ban	AHA20	9	7 tak se chvíli snaží to auto nák jako odtlačit a tak	0pro	pán	a	sub					nn
23	Ban	AHA20	9	7 tak se chvíli snaží to auto nák jako odtlačit a tak	TEN-N	auto	na	obj			post	hlavní	nn
24	Ban	AHA20	10	7 což nu teda nejde	pro	pán	a	dat			pre	vztahná	nn
25	Ban	AHA20	11	8 s tak @ tak se rozhodne	0pro	pán	a	sub					nn

OBRÁZEK 1: Ukázka uspořádání korpusových dat a jejich anotace.

6 Omezují se pouze na popis anotace prostředků, které jsou předmětem analýzy tohoto příspěvku. Všechny ostatní parametry, které byly v rámci výzkumu mapovány, nechávám stranou. Více viz Zíková (2017).

7 Do zvláštních kategorií ovšem byly vyčleněny fráze obsahující proximální či distální demonstrativa (*tenhle kluk; tamten kluk*) a fráze obsahující vlastní jména (*Charlie Chaplin, ten Charlie Chaplin*). V předkládaném příspěvku s nimi nepracuji.

Každá identifikovaná fráze byla dále anotována pro sadu lingvistických parametrů (tabulka 1).

parametr	hodnoty
typ referenčního prostředku	lexikální fráze bez <i>ten</i> (N) — lexikální fráze s <i>ten</i> (<i>ten</i> -N)
referent	např. <i>chlapec, lev, bankovka, kavárna, klec</i> atd.
životnost	životné — neživotné
syntaktická funkce	subjekt — dativ — objekt — oblique — místní určení — časové určení: časový interval vs. časový bod — atribut — způsob — instrument — příčina — identifikace — predikace — komparace — účel — zřetel — substitute
modifikátor	adjektivní — genitivní — předložková — vztažná věta
kvantifikátor/determinátor	např. <i>první, celý, samý, nějaký, takový, jeho/její</i> atd.
pozice vůči slovesu	preverbální — postverbální — pravá dislokace
typ klauze	hlavní — vedlejší komplementová — vedlejší adverbialní — vedlejší vztažná
pořadí zmínky	první — opakovaná

TABULKA 1: Parametry a jejich hodnoty.

Kromě uvedených parametrů jsem pracovala se třemi měrnými ukazateli: (i) prostou frekvencí výskytu, (ii) anaforickou vzdáleností a (iii) persistencí.

KOMENTÁŘ K VYBRANÝM PARAMETRŮM A MĚRNÝM HODNOTÁM

Na tomto místě se omezím pouze na komentář k těm parametrům, které jsou relevantní pro účely prezentovaného příspěvku.

Referent. Referentem je postava, předmět či entita, ke které daná fráze odkazuje. Mé pojetí referenčnosti, resp. toho, co považuji za referent, je přitom širší, než jak tento koncept bývá obvykle vymezován (Hlavsa, 1975; Laury, 1997, 2001; Karlík et al., 2002). Reference (a její produkt — referent) je koncept nesmírně komplexní, zahrnující podle povahy dané koncepce případy od jasně referenčních (*Dědeček umřel, babička taky.*) přes případy „slabě referenční“ (*V létě sbírá rád borůvky. Mom ran a red light.*⁸), kde je referent ve své individuálnosti upozaděn, až po případy notoricky sporné, zahrnující referenci specifickou a generickou (rozdílné názory viz Hlavsa, 1975; Laury, 1997; Givón, 2001). V rámci svého přístupu jsem se rozhodla pro jednodušší a průzračnější postup: jako referenty chápu všechny aktualizace užitých výrazů v diskursním světě nezávisle na jejich konceptuální povaze (tedy včetně výrazů jako *čaj, reputace, chvíle, objímání* atd.) a nezávisle na povaze odkazování (na míře jejich referenčnosti). Takové řešení umožňuje mezi referenty zahrnout i výrazy slabě referenční, které jsou však

8 Příklad převzat z Laury (2001, s. 407).

za určitých okolností provázeny výrazem *ten*. Jemnější odstínění mezi mírou referenčnosti jednotlivých výrazů provádím inspekci jednotlivých případů.

Životnost. Hodnoty i jejich aplikace jsou v tomto případě přímočaré. Parametr životnosti má přítom v předkládané analýze významnou pozici, neboť funguje jako korelát obecné prominence referentu. Prominence referentu je samozřejmě koncept mnohovýznamný, spoluutvářený řadou dalších faktorů: syntaktickou funkcí dané fráze (sémantickou a formální), její pozicí v informační struktuře výpovědi atd. Rozhodnutí opřít se při posuzování prominence referentu právě o životnost je vedeno zřeteli praktickými i teoretickými. Životnost je především jednoduše aplikovatelný parametr s toliko dvěma hodnotami, prakticky bez sporných případů. Navíc v analyzovaných narativních dokáže právě rys životnosti relativně spolehlivě odlišit centrální postavy příběhu od referentů tvořících narativní pozadí. Životné referenty ostatně *typicky* bývají hlavními protagonisty příběhu. Životnost tedy odráží prominenci konstantní, nezávislou na lokálním kontextu, na momentálních okolnostech příběhu i na pozornosti či diskursním významu, který referentu obecně či v určitém momentu přisuzuje mluvčí.

Pozice vůči slovesu. Pozice výrazu vůči slovesu nabývá tří hodnot: preverbální (a *Chaplin* běžel tak rychle), postverbální (tak mu teda šla otevřít ty dveře) a postavení mimo klauzi samotnou — tzv. pravá dislokace (tak tam k němu tak nakráčel, k tomu lvovi). Pozice výrazu vůči slovesu koresponduje s jeho lokálním informačním statutem v rámci klauze (nikoli komplexní věty). Ve snaze o maximální efektivitu anotace jsou kategorie informačního statusu postaveny na formálním základě, takže preverbální pozice výrazu je chápána jako pozice tematická a postverbální jako pozice rematická.

Typ klauze. Klauze jsou tříděny na hlavní (*načež ten kluk se rozhodl, že jí tu kabelku půjde zachránit*) a vedlejší. Vedlejší na tři další typy: komplementární (a viděl, že je tam nějaká kavárna), adverbialní (a tak se ten chlápek samozřejmě začal rychle zvedat, aby mohl využít svoji příležitost) a vztažné (no a ten mládek kluk, kterej si jí nevšímal).

Pořadí zmínky. U každého výskytu referentu jsem evidovala, o kolikátou jeho zmínku se jedná. Záleží tedy skutečně na referenci k dané osobě či předmětu, nikoli na užitém referenčním prostředku; k témuž referentu může být odkazováno lexikálně identickým i lexikálně různým pojmenováním. Jinak formulováno: u sledovaných referenčních prostředků je zachyceno, pokolikáté mluvčí jeho prostřednictvím k danému referentu odkazuje. Zmínky jsem rozlišovala první a opakované.

Mezi první zmínky jsem zároveň řadila i některé opakující se odkazy neanaforické povahy, zejména odkazování k jednotlivým momentům příběhu (v tom okamžiku, v tu chvíli, do té doby) a odkazy jednoznačně nereferenční (lev se na chvíli probudí). Pokud se tedy tyto výrazy vyskytly v rámci téhož projevu vícekrát, byly pokaždé značeny jako první zmínka.⁹ Nutno ovšem podotknout, že tyto výrazy tvoří jen nepatrnou část prv-

⁹ Výrazy s nejednoznačnou referencí byly ovšem do anaforických řetězců „preventivně“ zapojeny (hudba, lístek na vlak atd.).

ních zmínek, navíc separovanou v rámci dalších kategorií, takže riziko případného zkreslení povahy prvních zmínek je velmi nízké.

Opakované zmínky jsem dále dělila na druhé a repetitivní (všechny následující), a to na základě výše zmíněného předpokladu, že druhé zmínky plní v rámci anaforického odkazování specifickou roli (upevňují příslušný referent v diskursu a propůjčují mu tak dominantní postavení; adekvátně tomu bývají často realizovány demonstra- tivem). Vzhledem k tomu, že ve výsledcích se mezi nimi neukázal žádný významný rozdíl, s tímto dělením v tomto příspěvku nepracuji.

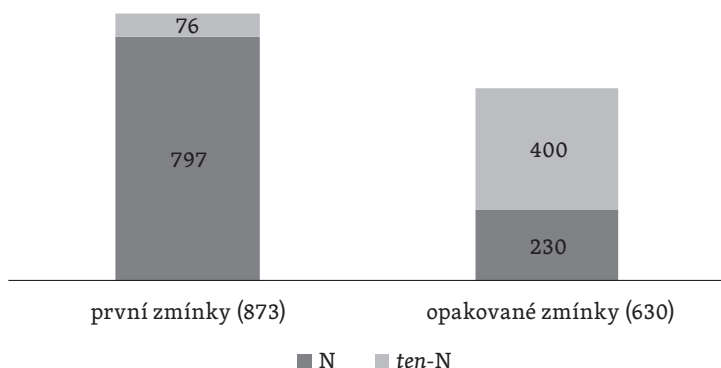
Anaforická vzdálenost (AD). Koncept anaforické vzdálenosti (stejně jako persistence) přebírám v modifikované podobě z Givóna (1983). Jedná se o nástroj umožňující kvantifikovat stupeň aktivace příslušného referentu v diskursu, případně v myslí posluchače (Chafe, 1976; Ariel, 1988). Anaforická vzdálenost je vymezena jako vzdálenost (v mém pojetí v klauzích) aktuální zmínky daného referentu od jeho poslední předchozí zmínky. Čím vyšší hodnota AD, tím delší doba uplynula od jeho poslední zmínky a tím slabší je jeho (diskursní či paměťová) aktivace a naopak.

Persistence. Zatímco AD je orientována do diskursní minulosti referentu, persistence je zaměřena na jeho diskursní budoucnost. Vyjadřuje, po jak dlouhou dobu od aktuální zmínky referent přetrvává nepřerušeno v následujícím diskursu. Kvantifikace probíhá opět v klauzích, ovšem na rozdíl od AD, kde se prakticky počítá „pro- dleva“ mezi zmínkou aktuální a předcházející, se zde počítá kontinuální řetězec klauzí, ve kterých referent stále (ještě) figuruje. Čím vyšší persistence, tím delší dobu referent v diskursu přetrvává. Persistenci lze chápat jako korelát kontextově sen- zitivní relevance referentu, v níž se odráží i pragmatická váha, kterou roli přísluš- ného referentu přisuzuje mluvčí (jeho rozhodnutí referent zdůraznit či upozadit po- dle toho, jak je pro následující vyprávění důležitý). Koncept persistence je tak velmi slibným nástrojem k postižení dynamičtějších a pragmatických faktorů distribuce prostředků určitosti, včetně výrazu *ten*.

VÝSLEDKY

Graf 1 zachycuje distribuci *ten*-N a N v prvních a v opakovaných zmínkách. Zatímco v prvních zmínkách jasně dominují N-fráze (pochopitelně, neboť v převážně vět- šině odkazují k novým, dosud neznámým postavám a předmětům), v opakovaných zmínkách, které jsou centrální doménou anaforického odkazování, už převažují *ten*-fráze: ve 400 případech z 630, které odkazovaly k diskursně známému referentu, užíli mluvčí výrazu *ten*. Už z takto hrubého rozvržení je patrné, že postavení výrazu *ten* v anaforické funkci je v analyzovaných narativech velmi silné a rozhodně překračuje funkce, které jsou pro demonstrativa obecně charakteristické.

Další otázkou je, zda lze v anaforickém užití výrazu *ten* vysledovat nějaké záko- nitosti, konkrétně zda se na jeho distribuci projevují některé z výše jmenovaných faktorů.

GRAF 1: N a ten-N v prvních a v opakovaných zmínkách.

Pozn.: N = lexikální fráze neobsahující výraz *ten*; ten-N = lexikální fráze obsahující výraz *ten*.

Při podrobné analýze vlivu jednotlivých parametrů na distribuci obou sledovaných forem v opakovaných zmínkách se ukázalo, že rozvržení obou forem je ve většině ohledů relativně vyrovnané, i když některé zajímavé trendy jsou přece jen patrné (např. vyšší zastoupení *ten*-frází ve vedlejších větách či v rozvitých pojmenováních, zvláště těch realizovaných vztažnou větou *ad.*). Jako explanačně nejefektivnější se přitom ukázala kombinace parametrů *životnost* (ukazatel prominence referentu) a *pozice vůči slovesu* (odrážející lokální informační váhu, kterou referent nese v rámci sdělení). Tyto dvouhodnotové parametry¹⁰ dovolily rozdělit všechny sledované formy do čtyř skupin (tabulka 2).

	preverbální pozice	postverbální pozice
životné	PRE&A <i>muž je samozřejmě vyděšený</i> <i>ta slečna ho chvíli hledá</i>	POST&A <i>nakonec přijde majitel toho auta</i> <i>tak zase vlezte zpátky k tomu lvovi</i>
neživotné	PRE&I <i>a kabelku mu vytrhne z ruky</i> <i>[bojí se] že ten vlak nestihne</i>	POST&I <i>potom jí přijede vlak</i> <i>a kouká na tu peněženku</i>

TABULKA 2: Kategorie PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I.

Každá skupina obsahuje jak N-fráze, tak *ten*-fráze, ty se ovšem liší nejenom počtem, ale i dalšími rysy, mimo jiné průměrnou anaforickou vzdáleností a persistencí (tabulka 3).

V dalším výkladu se omezím pouze na popis těch forem, které jsou v každé skupině poměrově (nikoli absolutně) dominantní, neboť se mi jedná v první řadě o postižení tendencí, které nějak narušují celkovou početní převahu *ten*-frází (podrobněji k rozdílům v distribuci a funkcích mezi oběma formami viz Zíková, 2017).

¹⁰ Fráze v pravé dislokaci nechávám stranou, neboť čítají pouhých 7 případů.

	N			ten-N		
	#	AD	pers	#	AD	pers
PRE&A	71 (41 %)	3,85	0,63	102 (59 %)	5,6	1,28
PRE&I	30 (21 %)	5,25	0,04	110 (79 %)	4,35	0,17
POST&A	27 (30 %)	6,07	0,56	62 (70 %)	7,03	0,94
POST&I	102 (46 %)	10,35	0,15	119 (54 %)	7,84	0,26
celkem	230 (37 %)			393 (63 %)		

TABULKA 3: AD a persistence *ten-N* a *N* v kategoriích PRE&A, PRE&I, POST&A a POST&I.

Pozn.: χ^2 (3; n = 623) = 25,44; p < 0,001; **tučně** = statisticky významné hodnoty reziduí; hodnoty AD ani persistence nebyly co do statistické významnosti testovány.

N-fráze v PRE&A a POST&I. N-fráze mají poměrně silnější zastoupení ve skupině PRE&A referentů (41 % vůči celkovým 37 %) a ve skupině POST&I referentů (46 % vůči celkovým 37 %).

V POST&I skupině je převaha N-frází pochopitelná; tyto referenty se rekrutují z velké části z kontextuálně neindividualizovaných předmětů, které jsou často součástí nějaké diskursně výraznější entity (jako *dveře/vrátka od něčeho*, *lístek/jízdenka na něco*), nebo z prostorů s referenčně nízkým statusem (*být v kleci od lva*, *sedět ve vlaku*, *procházet se po ulici* ad.). Úměrně tomu jsou POST&I referenty ztvárněné N-frázemi ze všech sledovaných skupin nejslaběji aktivované (mají nejvyšší hodnotu aktivace 10,35) a současně se vyznačují velmi nízkou persisterencí (0,15). Typické příklady této kategorie jsou uvedeny v (10–13).

- (10) *mezitím se ta holka probrala a přišla mu otevřít dveře z té klece [DDZ23L]*
- (11) *a jakmile řidič přišel, tak se zvedla celá kavárna, protože všichni evidentně čekali na to, až řidič odjede a budou si moct vzít peníze [MWZ20B]*
- (12) *no ehm potom ten kluk už konečně teda nakoupil, ona teda si mohla koupit taky jízdenku [...] pak tam byl další střih, kdy ta holka vlastně byla na lavičce ehm s tím klukem, myslim si, že to byl ten stejnej, co si kupoval pomalu jízdenku [KRZ27Z]*
- (13) *a on uteče a vyleze vyleze na stožár a všechno dobře dopadne, lev spí dál **v kleci** a Chaplin sleze ze stožáru [BBA20L]*

Zajímavější je ovšem poměrová dominance N-frází v první z vymezených skupin — v PRE&A referentech. Obecně sice platí, že v tématu jsou N-fráze častěji interpretovány jako určité (a v rématu jako neurčité, viz Sgall et al., 1980, s. 81), proto je možné namítnout, že převahu N-frází v tomto kontextu lze očekávat. Vymezená skupina PRE&A referentů ovšem zahrnuje pouze jejich část: ty N-fráze, které odkazují k referentům mnohostranně prominentním — lidským či zvířecím postavám, převahou v subjektu (z 83 %), s obecně nejvyšší persisterencí. U neprominentních referentů, ač rovněž v tematickém postavení, se naopak projevuje poměrová převaha *ten-frází*, viz dále. PRE&A referenty představují většinou silně aktivované postavy příběhu, které

jsou aktéry kontinuální akce. A právě nejvíce aktivované PRE&A referenty v subjektivním postavení tíhnou k tomu, být vyjádřeny N-frází. Zároveň je ovšem tato skupina referentů výrazně méně persistentní než korespondující referenty značené *ten*-frází (0,63 vs. 1,28). Zdá se tedy, že právě nejprominentnější a nejvíce aktivované referenty „nevyžadují“ explicitní značení v takové míře, jaká je pro celek anaforické reference charakteristická. Příznačně jsou to zároveň ty referenty, které se vyznačují nižší mírou relevance pro následující fáze vyprávění, viz (14–16).

- (14) *a von tam prostě tak jako postával jako machr, že vlastně se nic neděje, a šel na toho lva tam prostě dělat nějaký frajírky, ale lev na něj zařval a Chaplin vyběh s hrůzou a někam zmizel [AKA27L]*
- (15) *když se [Chaplin] snaží dostat ven, tak ehm si zároveň zabouchne i závoru zvenku na dveřích, nicméně má štěstí v tom, že lev spí; nic- z klece se ale nemůže [Chaplin] dostat [JZZ24L]*
- (16) *a nějaký pán ji tam zdržuje u automatu na lístky, tak jako tam podupává [tj. slečna], asi čeká, a když pán konečně vodejde, tak si teda koupí ten lístek [TPA23Z]*

Ten-fráze v PRE&I a POST&A. *Ten*-fráze jsou poměrově nejsilnější ve skupinách PRE&I a POST&A. U PRE&I referentů je přitom jejich převaha nejvýraznější ze všech kategorií; tato skupina sestává většinou z význačných předmětů děje nebo z prostorů, vůči kterým nebo ve kterých se děj odehrává. Tyto předměty jsou zároveň velmi silně aktivované, jsou to předměty právě probíhající akce, zároveň ovšem nepřetrvávají dlouho do dalších fází narativu (mají mizivě nízkou persistenci). *Ten*-fráze, které v spojení s těmito referenty výrazně dominují, jsou přitom soustředěny zvláště do vedlejších vět (55 % *ten*-frází vs. 23 % N-frází), viz (17–19).

- (17) *a: ehm uvidí pod autem zaparkovaného auta [] nějakou bankovku, kterou chce sebrat, ale nejde to, protože to auto na ní stojí [JHZ21B]*
- (18) *a pod předním kolem toho auta byla nějaká vysoká bankovka nějaký velký peníze, von se to snažil dostat zpod toho kola pryč, aby si ty peníze vzal [LZA23B]*
- (19) *a snaží se schovat a náhodou a omylem se schová do klece ehm se spícím lvem a zavře se tak, že ta klec se jako nedá otevřít zevnitř [BBA20L]*

Ten-fráze jsou ve vedlejších větách celkově, tj. nezávisle na představené kategorizaci, poměrně četnější, teprve v tomto rozvržení nicméně dosahuje jejich postavení ve vedlejších větách i statisticky významných hodnot. *Ten*-fráze zde odkazují k silně aktivovaným předmětům, které jsou součástí bezprostředního narativního kontextu, resp. narativní situace. Plní zde vlastně roli kontextualizační: představují referované předměty jako prvky aktuálního větného kontextu (na úrovni klauze i na úrovni komplexní věty).

Konečně ve skupině POST&A referentů plní *ten*-fráze funkci do jisté míry opačnou. Zčásti je to dáno už protikladnou povahou referentů v této skupině zahrnutých:

jedná se zejména o hlavní postavy příběhu, které se po delší době navracejí zpět do děje. Jsou to tedy postavy diskursně výrazně exponované. Jsou málo aktivované, ale s vysokou persistencí. *Ten*-fráze zde explicitně poukazují na prominentní a málo očekávaný referent. V podstatě zde mají nejbližší k funkci čistě demonstrativní: v silném smyslu ukazují, tj. poutají posluchačovu pozornost k příslušné postavě. *Ten*-fráze současně nejsou jediným prostředkem, kterým mluvčí akcentuje neočekávanost a diskursní prominenci referentu; velmi často spolu s *ten*-frází volí rozvitě pojmenování, a to příznačně především vedlejší větou — nejkompexnějším typem přívlastku. Příklady z této kategorie viz (20–23). Lze tedy říci, že v této doméně plní *ten*-fráze funkci silně demonstrativní.

- (20) *no ale v tu chvíli se ten lev vzbudí, tak von [Chaplin] se samozřejmě ho bojí a jako ustupuje a ehm, jenže ten se tak nějak rozhodne, že že ho nechá na pokoji a náck se vo něj nestará, no a mezitim se teda vzbudí vzbudí ta ta slečna, už mu jde otevřít [AHA20L]*
- (21) *jo von se jí snažil probudit, běžel na ni-, tak jako č-čvachtal tu vodu a to se mu jako nepovedlo se jí probudit; pak se ten lev prob- pak se probudil ten lev, vočuchal si ho, zase si šel lehnout [AKA27L]*
- (22) *a ehm šla si sednout na lavičku na to nádraží, čekala na další vlak a seděla vedle toho kluka, kvůli kterému vlastně jí to ujelo [LZA23Z]*
- (23) *no a ten pán se zvedne a utíká za ním a tu kabelku mu veme; tak jí přinese zpátky tý slečně a vona ho celá nadšená ho vobejme [TPA23Z]*

ZÁVĚR

Cílem tohoto příspěvku bylo zmapovat užití výrazu *ten* při anaforickém odkazování a identifikovat faktory, které se na něm podílejí. V teoretickém ohledu mě především zajímaly obecné možnosti, které anaforické odkazování jako takové nabízí pro gramatikalizaci demonstrativ v určité členy. V úvodních pasážích tohoto příspěvku jsem v této souvislosti formulovala tři základní výzkumné otázky, dvě empirické, jednu teoretickou.

(i) *Nakolik je výraz ten v anaforickém odkazování rozšířený?*

Analýza dat ukázala, že výraz *ten* má v anaforickém odkazování velmi silné postavení. Mluvčí ho v analyzovaných projevech užili celkově ve více než 60 % případů, kdy referovali jmenovou frází k už (minimálně jednou) zmíněné entitě. Výraz *ten* se tím vcelku jednoznačně profiluje jako prostředek v této funkci poměrně vzdálený standardnímu konceptu demonstrativ — tak, jak s ním operuje typologická literatura (Himmelman, 1996, 1997; Diessel, 1999) — a naopak se v tomto užití blíží funkci explicitního signalizátoru identifikovatelnosti referentu, tj. funkci určitého členu.

(ii) *Které faktory především určují jeho užití, respektive ve kterých (anaforických) kontextech je nejsilněji etablován?*

Jako explanačně nejsilnější se ukázala kombinace dvou parametrů: životnosti (koresponduje s konceptuální prominencí referentu) a pozice vůči slovesu (koresponduje s informačním statutem dané fráze v rámci klauze). Výraz *ten* v tomto rozložení odkazuje především¹¹ ke dvěma typům referentů: k neživotným v preverbálním postavení (PRE&I) a k životným v postverbálním postavení (POST&A). V prvním případě referuje k silně aktivovaným objektům právě probíhající akce a plní funkci kontextualizační, ve druhém k význačným postavám příběhu, které se po delší době, kdy ve vyprávění nefigurovaly, vrací zpět do děje. Výraz *ten* zde znovuvádí na scénu význačný referent vyprávění a plní tak funkci (silně) demonstrativní.

(iii) *Je anaforické odkazování plauzibilním gramatikalizačním zdrojem určitých členů?*

Ačkoli je postavení *ten*-frází při anaforickém odkazování v analyzovaných projevech českých mluvčích poměrně silné a *ten*-fráze jako takové v něm obecně dominují nad N-frázemi, pro vyhodnocení nosnosti anaforické hypotézy jako takové je třeba soustředit se na ty kontexty, kde jsou *ten*-fráze užívány častěji, než odpovídá jejich absolutnímu poměru, tj. soustředit se právě na odchylky od očekávání, které naznačují existující trendy v jejich užití. Po podrobnější analýze anaforického odkazování lze tedy tuto otázku reformulovat jako otázku po tom, zda některá z identifikovaných anaforických funkcí (v kontextech, kde jsou *ten*-fráze poměrově dominantní) — kontextualizační nebo demonstrativní — může představovat potenciální doménu vzniku určitých členů. Povaha každé z nich se přitom zdá podporovat spíš skeptické stanovisko.

Demonstrativní funkci v užším slova smyslu plní výraz *ten* za poměrně vyhraněných podmínek: tehdy, je-li třeba zdůraznit, že se na narativní scéně objevuje nová význačná postava, která je jednak identifikovatelná, i když slabě aktivovaná, jednak významná pro další fáze děje. Výraz *ten* zde plní vlastně ryzí funkci demonstrativ — prostředkuje změnu tématu („topic shift“, Himmelmann, 1996; Diessel, 1999), zdůrazňuje střih v pozornosti, kterou má posluchač referentům příběhu věnovat. Je přitom obtížné přijmout představu, že právě tam, kde má výraz *ten* nejbliže ke svému jádrovému užití, by mělo prvotně docházet k jeho přehodnocení v určitý člen.

V kontextualizační funkci naopak výraz *ten* odkazuje k bezprostředně (diskursně) daným entitám, konkrétně k předmětům, které jsou součástí právě popisovaných událostí. Má zde vlastně blízko k situačnímu odkazování: odkazuje k prvkům aktuálně dané, třebaže narativní situace. V situačním užití figurují určité členy prakticky obligatorně, zdá se tedy, že kontextualizační funkce skýtá pro přehodnocení demonstrativa ve člen poměrně příhodnější podmínky než funkce demonstrativní. Ostatně i míra pocítované závaznosti výrazu *ten* v užitích tohoto typu koresponduje s obligatorností užití určitého členu v situačně-anaforické oblasti reference. Kontextualizační funkce tak může být jednou z hybných sil přehodnocení demonstrativa ve člen. Ovšem právě pouze jednou z více, a to nikoli dominantní.

Situačně-anaforická reference totiž tvoří jen velmi malou část kontextů, ve kterých je určitý člen etablován — nikoli však kontexty pro člen definiční. Narážíme zde

¹¹ Explicitně: ve větší míře, než odpovídá celkovému poměru mezi *ten*-frázemi a N-frázemi.

na explanační limity anafory jako takové zmíněné v úvodu článku; ani po podrobnějším ohledání jejich možností se anaforická funkce nezdá způsobilá k tomu vysvětlit, jak demonstrativum proniká do nových, pro něj atypických funkcí (asociační anafory, odkazy ke společným znalostem atd.). Situačně-anaforické odkazování tvoří oblast, ve které se demonstrativa a určité členy stýkají. Identifikovaná funkce (funkce kontextualizační, v širší interpretaci situačně-anaforická) tak může vysvětlit funkční posun demonstrativa v určitý člen v jedné konkrétní doméně — té sdílené demonstrativy i určitými členy, nikoli ovšem už přesah do domén dalších.

Podrobný rozbor anaforické funkce výrazu *ten* v češtině tak potvrzuje výhrady řady lingvistů vůči adekvátnosti, resp. dostatečnosti anaforického gramatikalizačního scénáře (Epstein, 1993; Himmelmann, 1996, 1997; Carlier & de Mulder, 2010; de Mulder & Carlier, 2011): spíše než v anaforickém odkazování k již zmíněným referentům je třeba podněty k vlastnímu přehodnocení demonstrativa ve člen hledat jinde, konkrétně v motivacích mluvčích pro to, kdy užívají demonstrativa s příslušným referentem v daném diskursu poprvé, na jaký typ posluchačovy znalosti se přitom odvolávají (soukromou, sdílenou — v jakém ohledu), případně v jaké míře mluvčí vůbec s posluchačovou znalostí pracují a v jaké se naopak řídí vlastní potřebou pragmaticky „manipulovat“ s aktuální diskursní perspektivou.

Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres č. 4, Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

LITERATURA

- Adamec, P. (1983). České zájmeno *ten* a jeho ruské ekvivalenty. In V. Hrabě & A. G. Širokova (Eds.), *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby 2* (s. 153–170). Praha: Univerzita Karlova.
- Ariel, M. (1988). Referring and accessibility. *Journal of Linguistics*, 24, 65–87.
- Berger, T. (1993). *Das System der tschechischen Demonstrativpronomina. Textgrammatische und stilspezifische Gebrauchsbedingungen* (habilitační práce). München: Ludwigs-Maximilians-Universität. Dostupné z <http://www.slavistik.uni-tuebingen.de/m/berger/publikationsliste.html>, navštíveno 2017-03-20.)
- Carlier, A., & De Mulder, W. (2010). The emergence of the definite article: *ille* in competition with *ipse* in Late Latin. In K. Davidse, L. Vandelanotte & H. Cuyckens (Eds.), *Topics in English Linguistics: Subjectification, Intersubjectification and Grammaticalization* (s. 241–275). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Dahl, Ö. (2015). *Grammaticalization in the North. Noun Phrase Morphosyntax in Scandinavian Vernaculars (Studies in Diversity Linguistics 6)*. Berlin: Language Science Press.
- De Mulder, W., & Carlier, A. (2011). The grammaticalization of definite articles. In B. Heine & H. Narrog (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (s. 522–534). Oxford: Oxford University Press.
- Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Epstein, R. (1993). The definite article: Early stages of development. In J. van Marle (Ed.), *Historical Linguistics 1991* (s. 111–134). Amsterdam: John Benjamins.
- Fox, B. A. (1987). *Discourse Structure and Anaphora: Written and Conversational English*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fraurud, K. (1990). Definiteness and the processing of noun phrases in natural discourse. *Journal of Semantics*, 7, 395–433.
- Givón, T. (Ed.). (1983). *Topic Continuity in Discourse: A Quantitative Cross-Language Study*. Amsterdam: John Benjamins.
- Greenberg, J. H. (1978). How does a language acquire gender markers? In J. H. Greenberg, C. A. Ferguson & E. A. Moravcsik (Eds.), *Universals of Human language, Volume 3: Word structure*. Stanford: Stanford University Press. 47–82.
- Gundel, J. K., & Hedberg, N. & Zacharski, R. (1993). Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language*, 69, 274–307.
- Harris, M. (1978). *The Evolution of French Syntax: A Comparative Approach*. London: Longman.
- Heine, B., & Kuteva, T. (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B., & Kuteva, T. (2006). *The Changing Languages of Europe*. New York, NY: Oxford University Press.
- Himmelman, N. P. (1996). Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In B. A. Fox (Ed.), *Studies in Anaphora* (s. 205–254). Amsterdam: John Benjamins.
- Himmelman, N. P. (1997). *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase. Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.
- Chafe, W. L. (1976). Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and point of view. In C. N. Li (Ed.), *Subject and topic* (s. 25–55). New York, NY: Academic Press.
- Christophersen, P. (1939). *The Articles. A Study of Their Theory and Use in English*. Copenhagen: Munksgaard.
- Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (Eds.) (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kresin, S. (2008). Demonstrative modification of proper nouns: A corpus based study. In F. Štícha & M. Fried (Eds.), *Gramatika a korpus 2007 (Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference 25.–27. 9. 2007, Liblice)* (s. 243–249). Praha: Academia.
- Křížková, H. (1971). Zájmena typu ten a takový v současných slovanských jazycích. *Slavica Slovaca*, 6, 15–30.
- Laury, R. (1997). *Demonstratives in Interaction: The Emergence of a Definite Article in Finnish*. Amsterdam: John Benjamins.
- Laury, R. (2001). Definiteness and reflexivity: Indexing socially shared experience. *Pragmatics*, 11, 401–420.
- Mathesius, V. (1926). Přívlastkové ten, ta, to v hovorové češtině. *Naše řeč*, 10, 39–41.
- Nědolužko, A. (2004). Několik poznámek k používání ukazovacího zájmena *tón* ve funkci určitého členu v běžně mluvené horní lužičtině v konfrontaci s češtinou. In P. Pořízka & V. P. Polách (Eds.), *Vztah langue a parole v perspektivě „interaktivního obratu“ v lingvistickém zkoumání (Sborník příspěvků z 3. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na FF UP ve dnech 14.–15. května 2002)* (s. 155–158). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Poesio, M., & Vieira, R. (1998). A corpus-based investigation of definite description use. *Computational Linguistics*, 24, 183–216.
- Sgall, P., Hajičová, E., & Buráňová, E. (1980). *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- Souček, M. (2011). Má čeština určitý člen? Komparativní analýza funkcí určitého členu *the* v angličtině a zájmen *ten, ta, to* v češtině. In F. Čermák (Ed.), *Korpusová lingvistika Praha 2011. 1: InterCorp* (s. 64–72). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Štícha, F. (1999). K deikticko-anaforickým funkcím lexému *ten*. *Slovo a slovesnost*, 60, 123–135.
- Trovesi, A. (2002). Určenost nominální skupiny v češtině, horní lužické srbštině a slovinštině. In A. Krausová, M. Slezáková & Z. Svobodová (Eds.), *Setkání s češtinou (Sborník z konference Setkání s češtinou konané v Praze 6.–7. září 2001)* (s. 129–136.). Praha: ÚJČ AV ČR.
- Zíková, M. (2017). *Gramatikalizační potenciál anaforické funkce lexému ten v mluvených narativech* (nepublikovaná dizertační práce). Praha: Univerzita Karlova.

KORPUSY

Bankovka — Lev — Zlodějka. Anotovaný korpus
mluvených narativů. Magdalena Zíková,
Praha 2015.

Porod. Anotovaný korpus semispontánní
konverzace. Magdalena Zíková, Praha 2013.

Magdalena Zíková | Ústav obecné lingvistiky FF UK
<magdalena.zikova@ff.cuni.cz>